

Kõrvuti «egiptuse keelega» kasutatakse erialakirjanduses ka nimetusi «muinas-» või «vanaegiptuse keel», pidades silmas muistse egiptuse rahva kõnendit. Viimased nimetused jäätavad mulje, nagu oleks olemas ka mingi nüüdisaegne egiptuse keel, mis oleks arenenud vanaegiptuse keelest. See pole aga nii! Egiptuse keel suuri välja juba meie ajaarvamise alguses. Siis tuli tema asemele kopti keel, mis egiptuse keelesse suhtus umbes samamoodi nagu itaalia keel ladina keelesse. Nüüd on ka kopti keel ammu surnud. Nüüdisaja kolm miljonit kopti Egiptuses kõnelevad peaaegu jäägitult araabia keelt.

Egiptuse keeleks nimetame niisiis keelt, mida muistne egiptuse rahvas kasutas mäletamatutest aegadest alates kuni umbes III sajandini m. a. j. Oma kolme ja poole tuhande aastase mälestistega dokumenteeritud kestuse jooksul muutus ja teiseses keel tunduvat.

Uuemal kiviajal, kui Sahara polnud veel kõrb, asustas neid alasid rühm keelelt lähedasi hõime, liibüa hõimude eellasi. Sedamööda, kuidas kuivenes Sahara ja hävines taimekate, hakkasid need hõimud liikuma suurte vesistute poole. Osa rändas põhja — need olid liibüa hõimude, nüüdisaja berberite kauged eellased. Teine osa hõivas Niiluse jõe oru. Neist said muistsete egiptlaste eellased. Muinasegiptuse rahvas kujunes tšehhi teadlase F. Lexa arvates kahe algse Sahara elunenud hami hõimu segunemisel. Nõnda tekkis ka (vana)egiptuse keel kahe hami keele liitumisel, millest vanem kihistis oli suguluses veel praegugi olemasoleva hausa keelega (vt. «Edasi» 23. ja 30. juuli), noorem aga nüüdse somali (somaali) keelega.

LÜHIKE KEELEAJALUGU

Egiptuse rahva ajalugu algab väga vara, IV aastatuhande lõpus — III aastatuhande alguses e. m. a. Keel pidi olema kujunenud veelgi varem, aga tolle kõige vanema pe-

rioodi keelt pole võimalik tunda kirjalike mälestiste puudumise tõttu. Uurijate pilk ulatub kõige kaugemale tagasi Vana-Egiptuse riigi tekke ja kirja ilmumise aega.

Egiptuse pikk ajalugu jagatakse riikideks ja dünastiateks. Sel taustal eristatakse ka perioode egiptuse keele arengus.

Vana Riigi aegne keel (u. XXXII—XXII saj. e. m. a.) on maailma vanimate religioossete kirjandusmälestiste, püramiidide tekstide keel.

Keskmise Riigi aegne keel (u. XXII—XVI saj. e. m. a.) on

e. m. a.—V saj. m. a. j.) on uusegiptuse keele otsene jätk ja moodustab vahelüli järgneva kopti keelega. See on egiptuse kõnekeel, mis pärast Egiptuse vallutamist pärilaste poolt (525. aastal e. m. a.) asendas uusegiptuse keele tarbedokumentides ja kirjandusteostes. Jäädvustatud demootses kirjas.

Kopti keel (alates III saj. m. a. j.) on egiptuse keele viimane faas. Sõna KOPT, KUPT tähendab araabia keeles ristiusku egiptlast (vrd. kr. Aigüptos). Koptid katkestasid täielikult sideme eelneva kirjasüsteemiga (hieroglüüfika,

maks. Sellest kirjast on kopti tähestik üle võtnud mõned kreeka alfabeedist puudu jäänud märgid. Kirjutati paremalt vasakule.

Egiptuse hieroglüüfikirja dešifreeris 1822 prantsuse õpetlane Jean François Champollion (1790—1832). Aastat 1822 loetaksegi egiptoloogias sünniaastaks.

PÕGUS PILK GRAMMATIKASSE

Egiptuse keele hääldus jääb meile alati saladuseks, sest täishäälikuid kirjas ei märgi-

KEELTEMAAILM

-J: NTR 'jumal' — NTRJ 'jumalik', HN 'peal' — HNJ 'peal asuv', HMT 'ees' — HMTJ 'eespool olev'. Omadussõna funktsioon sõltub tema asendist lauses. Võrdlusastmeil puudub erilise kuju, keskvoorde moodustab eessõna R 'enam kui', ülivõrret väljendatakse mitmeti: näiteks WR 'suur' — WR WRW 'suur suurtest'.

Isikulised asesõnad võivad kas vahetult või mingi sidehääliku abil liituda nii tegusõna lõpu, märkides pöört, kui ka nimisõna lõpu, märkides omajat: näiteks SDM 'kuulma' — SDMF 'ta (meess.) kuuleb', PR 'maja' — PRF 'tema (meess.) maja'. On olemas ka asesõna absoluutsed ja sihilised vormid. Viimaste kohta näiteks: MRR 'armastama' — MRRF SJ 'ta (meess.) armastab teda (naiss.)', MRRS SW 'ta (naiss.) armastab teda (meess.)'.

Egiptuse tegusõna on keeruline ja lõpuni uurimata. Pöördevormid puuduvad, neid asendavad asesõnaliited, millest äsja oli juttu. Ka ei väljenda egiptuse tegusõna mingit kindlat ajakategooriat. Viimane on keelele võõras. Tema aset täidab aspekt kui tegevuse kestvuse või lõpetatuse väljendaja. Meile mujalt tuntud ajakategooriad hakkavad algelisel kujul ilmuma alles Keskmise Riigi kõnendis. Kopti keel aga tunneb neid juba täielikult.

Sõnu tuletatakse egiptuse keeles liidete ja/või mõne tüveosa kordamisega. Liide S annab esialgsele tähendusele näiteks põhjustava värvingu: WR 'suur (olema)' — SWR 'suurendama'; NH 'elama' — S'NH 'toitma'.

Lausesusest. Kui tegusõnaga liitub nimisõna, langeb asesõnaline liide tegusõna lõpust ära: SDM 'kuulma' — SDMF 'tema (meess.) kuuleb', SDM NTR 'jumal kuuleb'.

Sõnajärjestus on: öeldis — alus — otsesihitis — kaudsihit (koos eesliitega N): RDJ NTR KNT N S3F 'annab jumal jõudu oma pojale'. Asesõnalisel vormil on nimisõnaliste ees eelisesuundis, liitelised vormid jälle mitteliiteliste ees: RDJ NF NTR KNT 'andis temale jõudu', RDJ SW NTR N S3F 'andis selle jumal oma pojale', NDJ NF SW NTR 'andis temale selle jumal'.

Tekstinäited.

(1) Hieroglüüfika. Härjaaja ja laul pähma tallamisel rehepõrandal (XVI saj. e. m. a.).

Latinisatsioon:

HW TN N TN
K3
HW TN N TN
DH3W R WNM
JIT N NBW TN

Tõlge:

tallake endile (kaks korda) härjad
tallake endile
õled toiduks
kesvad endi peremeestele

(2) Hieraatika. Katkend suurest meditsiinilisest traktaadist (Eberi papiürus) Leipzigi ülikooli raamatukogus (u. 1600 e. m. a.).

Latinisatsioon:

KT NT HT MR S
TPNN MRHT S3W JIRTT
PI SWR
KT NT TM RDJ PR HF3W M
B3B3 W
JINT SWT RDJ TJ R R3 N
B3B3 WF
N PR NF JIM

Tõlge: teine (retsept) kõhule (kui) ta haige on kummel hanerasv piim keeta juua
teine (retsept) mitte lubamaks maol väljuda urust kuivatatud kala kui on pandud tema uru avausele (siis) ta välja ei pääse

PENT NURMEKUND

(Märkus. Egiptuse kirja siinne latinisatsioon on kohandatud trükitehnikalistele võimalustele.)

EGIPTUSE KEEL

Kesk Riigi elav kõne- ja kirjanduskeel ning Uue Riigi kirjanduskeel kuni XV sajandi lõpuni e. m. a.

Uue Riigi aegne keel (u. XVI—VIII saj. e. m. a.) oli Uue Riigi ning osaliselt hilisemagi ajajärgu kõne- ja tarbedokumentide keel (sellena käibel u. XVII saj. lõpust e. m. a. kuni VII saj. m. a. j.), ent XV sajandi lõpust e. m. a. alates ka kirjanduskeel. Viimasel ajal on rõhutatud Uue Riigi aegse egiptuse keele erinevust Keskmise Riigi aegsest klassikalisest egiptuse keelest: esineb rohkesti analüütilisi jooni, rohkesti kasutatakse artiklit jne. Mõningaid uusegiptuse keelele omaseid nähteid ei esine tõepoolest keskegiptuse keeles, küll aga leiduvad nad vanaegiptuse kõnendis. On arvatud, et kesk- ja uusegiptuse keel on kujunenud eri murrete baasil. Uusegiptuse keele esimesed mälestised pärinevad 1600. aasta ümbrusest e. m. a. Ametlikke raidkirju on aga pika aja jooksul koostatud mingis uusegiptuse keelekuju. Uusegiptuse kirjanduse õitseng algab u. XIV sajandi keskel e. m. a., kui uusegiptuse keel sai valitsevaks kirjakeeleks. Uue Riigi ajast pärinevad ka esimesed kooligrammatika harjutused.

Demooti keel (VIII saj.

hieraatika, demootika — nendest alljärgnevalt) ja hakkasid kasutama kreeka kirja, laenates eelkäijatelt lisaks need üksikud kirjamärgid, mis kreeka tähestikus puuduvad. Seega löid nad esmakordselt egiptuse keele ajaloos II—III sajandi vahetusel m. a. j. fonetiliselt kirja, mis peegeldas tegelikku hääldust. Kopti kõnekeele tõrjus XII—XV saj. välja araabia keel, kuid traditsioonilise usutalituste keelena ta säilis. Veel XIX sajandil leidis eriti vaimulikkonna hulgas kopte, kes vabalt valdasid kopti keelt kõnes ja kirjas. XX sajandil üritati kopti intelligentsi ringides kopti keelt taas elustada ja seda isegi koolis õpetama hakata, aga rahvas pooldas pigem vastupidist — et kopti keel asendataks araabia keelega kirikuski. Praegu on kopti keelel üksnes teaduslikku tähtsust.

KIRJAKUJUD

Egiptuse hieroglüüfikirja (kr. hieroglyphiká grāmata 'pühad graveeritud kirjatähed') päritolu ja vanuse kohta pole tänini täit selgust. Piirdugem teadmise, et ta tekkis varakult. Süsteemiks kujunes ta IV aastatuhande teiseks pooleks ja püsis oluliste muudatusteta mitu tuhat aastat — kuni III sajandini m. a. j. Hieroglüüfiki on vanaaja kirjasüsteemidest üks tähtsamaid. Egiptlased nimetasid oma hieroglüüfikirjas SS N PR 'NH 'elu maja kiri', nad pidasid seda jumal Tothi kingituseks. Egiptuse kiri (nagu hilisemad semiidi alfabeedidki, v. a. etioopia oma) märgib üksnes kaashäälikuid, täishäälikuid polnud egiptlaste silmis mingit väärtust.

Esialgu oli egiptuse kiri puht piktograafiline, jooniskiri, millest hiljem tekkis ideograafiline, mõistekiri. Nende kirjatüüpide hulka segunes aga üsna varakult ka üksikuid häälikkirja elemente, märke, mis aktualiseerisid nii sõna tähenduse kui ka tema häälikkuju.

Hieroglüüfiki sobis raidkirjadeks, mis pidid jäädvustama igavikulist teavet. Argielu nõudis aga märksa suuremat kirjutamiskiirust. Kivipinda ja meilist asendasid seal papüürus ja pintsel. Nii moodustus hieroglüüfikirja lihtsustatud sidus kursiivkuju, mida nimetatakse hieraatikaks (kr. hieratikós 'püha, preesterlik'). Seda kirjutati algul ülalt alla, hiljem paremalt vasakule. Hieraatikat kasutasid peamiselt preestrid religioossete tekstide üleskirjutamiseks. Esines algusest peale kuni lõpuni (III saj. m. a. j.) hieroglüüfikirja kõrval, muutudes pikapeale üsna mitteleotavaks.

Viimasel põhjusel tekkis teinast Alam-Egiptuses VIII saj. e. m. a. uus ning ökonoomsem demootika, millest sai kogu Egiptuse rahvalik kiri (kr. demotiká grāmata 'rahvalikud märgid'). Mälestisi on VII sajandist e. m. a. kuni V sajandini m. a. j. Esmalt kasutati demootikat tarbe- ja erakirjavahetuses, hiljem jäädvustati temas ka kirjandusteoseid. Ajapikku läks demootikagi lugemine üha raskepärase-

tud. (Erandi moodustab vaid kopti keel, kus olid märgid ka täishäälikute tarvis.) Tänapäeval panevad egiptoloogid egiptuse kaashäälikute vahele nii palju e-sid kui hääldamiseks tarvilik. Ka a, i, u tulevad teatud puhkudel arvesse. Kuid keele tõelise hääldusega ei tarvitse neil sõnakujudel olla midagi ühist. Niisiis hääldatakse näiteks 3HT 'põld' nagu /abet/, 'NHK 'sina (meessoost) elad' nagu /anehek/, WD3TJ 'tema (naissõost) on terve' nagu /uzati/, HWFW (vaarao nimi, kreeklaste Cheops) nagu /chufu/. Võimalikud on aga ka häälduskujud /3ohat/, /e'ehak/ või /'anhok/, /wadoztej/.

Hieroglüüfikirjade (hiina, egiptuse) puhul esineb veel üks huvitav nähe. Juba iidsetel aegadel kirjutati sõnu, millel puudus omaenda kirjamärk, homonüümse, s. o. samakõlalise kirjamärgiga, millel oli hoopis teine tähendus. Näiteks hiina keeles tähistas hieroglüüf 'lái' algsest 'nisu', kuid hiljem hakkati temaga kirjutama veel ka teist sõna, mis hääldus samuti 'lái', kuid tähendas 'tulema, saabuma'. Samal viisil toimus ka egiptuse kiri. Pääsuke piktogramm tähistas algsest pääsukest (WR), hiljem ka mõistet 'suur' (WR), hane kujutis tähendaski algsest 'hani' (S3), hiljem tähistati temaga ka sõna S3 'poeg'. Tihti peale nimetatakse neid «laenatud hieroglüüfideks».

Klassikaliseks egiptuse keeleks loetakse Keskmise Riigi aegset egiptuse (nn. kesk-egiptuse) keelt. Seda iseloomustamegi.

Nimisõnal näib olevat olnud kolm erinevat vormi sõltuvalt sellest, kas ta esineb omaette, mõne teise sõna ees või seostub omastavalise järellitiga. Nimisõnad erinevad soolt (mees- ja naissoo), peale ainsuse ja mitmuse on veel eraldi kaksus.

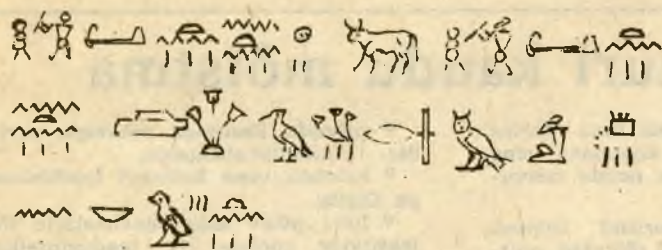
Ainsuses on enamik meessoost sõnu lõputunnuseta, mõnel on lõpuks -W. Näiteks SN 'vend' (kopti SON), S3 'poeg', PR 'maja'. Naissoo ainsuse lõpuks on -T: SNT 'õde', S3T 'tütar', RNPT (kopti ROMPE) 'aasta', MWT 'ema'.

Kaksuses on meessoost nimisõnadel lõpuks -WJ (THNWJ 'kaks obeliski'), naissoo omil -TJ (SNTJ 'kaks õde').

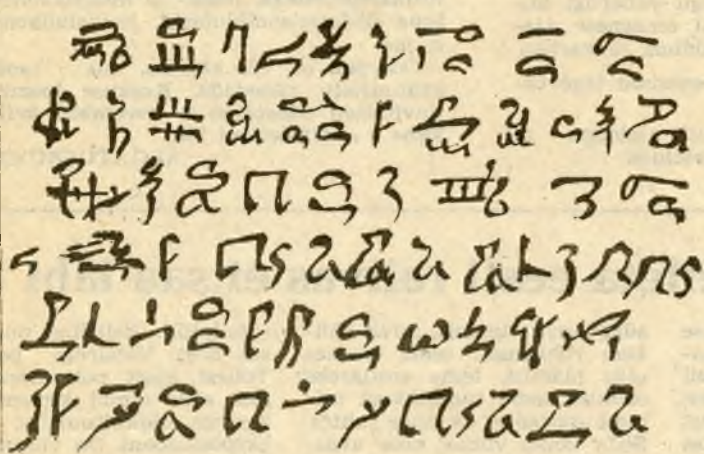
Mitmuses lõpuks on meessoost sõnadel -W (SNW 'vennad', vrd. kopti SNEW), naissoo omadel -WT (SNWT 'õed', RNPTWT 'aastad', vrd. kopti RENPOWE). Vana Riigi tekstides tähistatakse mitmust aga hieroglüüfi kolmekordistamisega: sõna RN 'nimi' mitmuse vorm on RN RN RN.

Käandeid antakse edasi sõnajärjestuse ning eessõnadega. Omamissuuhet väljendatakse näiteks kas sõnade vahetu ühendamisega (omatav alati eelneb omajale): HRW KSNT 'õnnetuse päev', DPT MWT 'surma maik', HMT W'B 'preestri naine'; või siis kasutatakse abisõna N(J) mõlema vahel, mis soolt ning arvult ühildub omatavaga: NIWT N(J)T NHH 'igaviku hind', NSW N(J) KMT 'Egiptuse vaarao'.

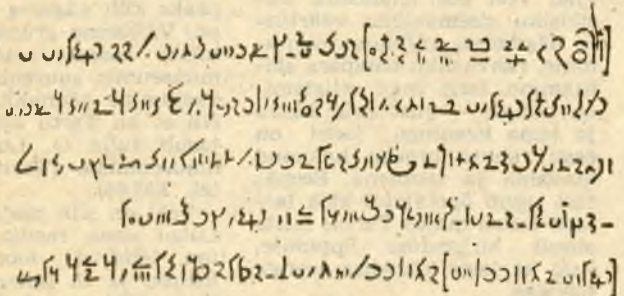
Omadussõnad on erilise lõputa, nimi- ja eessõnadest saab neid moodustada lõpuga

(1) Hieroglüüfiki.

(2) Hieraatiline kiri.

(3) Demootiline kiri.